

УДК 3.304+316.7

Валентина Дротенко, кандидат філософських наук,
доцент, завідувач кафедри культурології та українознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ПОНЯТТЯ “МОДЕРНІЗАЦІЯ”

У статті розглянуто неklasичні концепції модернізаційних процесів в Україні, зокрема особливості культурної модернізації, модернізації свідомості та особистості.

Ключові слова: модернізація, концепція модернізації, неомодернізація, постмодернізація.

Лит. 7.

Валентина Дротенко, кандидат філософських наук,
доцент, заведуюча кафедри культурології та українознавства
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО ПОНЯТИЯ “МОДЕРНИЗАЦИЯ”

В статье рассмотрено неклассические концепции модернизационных процессов в Украине, в частности особенности культурной модернизации, модернизации сознания и личности.

Ключевые слова: модернизация, концепции модернизации, неомодернизация, постмодернизация.

Valentyna Drotenko, Ph.D.(Philosophy),
Associate Professor, Head of Cultural and Ukrainian Department
Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

EPISTEMOLOGICAL SPACE THE CONCEPT OF “MODERNIZATION”

The article discusses the concept of non-classical modernization processes in Ukraine, in particular features of cultural modernization, modernization of consciousness and personality.

Keywords: modernization, the concept of modernization, neomodernization, postmodernization.

Актуальність проблеми. Наприкінці ХХ століття беззаперечної переваги набула модернізаційна парадигма політичних змін у постсоціалістичних країнах. Ця парадигма спрямована на свідоме встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки, активну політику подолання кризових явищ всупереч стратегії вичікування тенденцій самоорганізації, саморозвитку, які значною мірою притаманні парадигмі трансформації. Модернізація – це свідомо, активна трансформація на базі спеціальних концепцій, програм з чітко визначеними цілями і засобами. Українська модель модернізації передбачає свідому селекцію цілей, засобів, цінностей, політичних змін як у внутрішньополітичному, так і зовнішньополітичному аспектах (національний, європейський, світовий досвід) з врахуванням інтеграційних і конвергенційних процесів у світі) [4, 82].

Ступінь опрацьованості проблеми. Модернізація переважною більшістю теоретиків розглядається як соціальний та цивілізаційний процес спрямованої трансформації суспільств, який розгортався протягом XVI – XX ст., тісно пов'язаний з капіталізмом. По суті капіталізація і

модернізація в західних суспільствах були одним і тим же процесом. Термін модернізація описує одночасність змін у різних сферах соціуму. Разом з тим модернізацію суспільства часто розглядають як окремі процеси економічної, політичної, соціальної та культурної модернізації.

Економічна модернізація передбачає інтенсифікацію процесу економічного відтворення завдяки зростанню спеціалізації та диференціації праці, енергетичного устаткування виробництва, перетворення науки на виробничу силу та розвитку раціонального управління виробництвом.

Політична модернізація передбачає створення певних політичних інститутів, які мають сприяти реальній участі населення у владних структурах та впливу народних мас на прийняття конкретних рішень.

Соціальна модернізація передбачає формування відкритого суспільства з динамічною соціальною структурою на основі ринкових відносин, правової системи, що регулює відносини власників, і демократичної системи, необхідної для того, щоб якомога швидше (ситуативно) вносити зміни у правила гри і стежити за їх виконанням.

Культурна модернізація передбачає формування високо диференційованої, уніфікованої культури,

що ґрунтується на парадигмі прогресу, удосконалення, ефективності, вираження особистих можливостей і почуттів, а також на розвиткові індивідуалізму. Її складовими є: диференціація головних елементів культурних систем; поширення грамотності та світської освіти; зростання науки і технологій; створення інтелектуальної та інституційної системи для підготовки до здійснення спеціалізованих ролей; поява нових індивідуальних орієнтацій, звичок, характеристик, що забезпечують можливості пристосовуватися до дедалі ширших соціальних горизонтів; розширення сфер інтересів; усвідомлення того, що винагорода повинна відповідати вкладові індивіда, а не яким-небудь іншим його особливостям; можливість розвивати гнучку інституційну структуру, здатну пристосовуватися до постійно мінливих проблем і потреб.

У західних країнах важливими етапами культурної модернізації були Реформація, пізнє Відродження, доба Гуманізму, Просвітництва. Зокрема, як зазначає М.А. Можейко [5], протестантська етика подала тією ідеологічною системою, яка задала аксіологічну шкалу нового типу свідомості, в рамках якої успішність трудової професійної або підприємницької діяльності оцінюється як свідчення вибірковості і дарування благодаті. Етика протестантизму зафіксувала трудову дисципліну в якості сакральної цінності.

Культурна модернізація була пов'язана також із розвитком сучасних природничих наук (починаючи з XVII ст.) та гуманітарних (упродовж XIX – XX ст.). Унаслідок зміни культурної парадигми у XVIII – XX ст. зменшилася роль традиційних цінностей (сім'ї, релігії, моралі), відбувся занепад традиційних авторитетів, виникла масова культура, відбулася диференціація національних макрокультур на субкультури.

Класичні концепції модернізації (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Тьонніс) розглядають модернізацію як процес індустріалізації, перетворення традиційного аграрного суспільства в індустріальне в ході трансформації системи господарства, технічного озброєння й організації праці. Соціологи визнають, що вирішальним фактором модернізації виступає подолання та заміна традиційних цінностей, що перешкоджають соціальним змінам і економічному росту, на цінності, що мотивують господарюючих суб'єктів на інноваційну діяльність – розробку, створення та поширення нових технологій і організаційно-економічних відносин. Причому у більшості західних суспільств

індустріалізації передували як зміни у суспільній свідомості, так і зміни в економіці.

Тому серед істориків, соціологів та філософів вже на початку XX ст. поширились концепції модернізації, які враховують вплив культурних та ментальних трансформацій, оскільки процес модернізації в її західному варіанті розпочинається із трансформації тих чи інших форм суспільної свідомості та культури. Внаслідок відбувається становлення нетрадиційного суспільства (Ч.Х. Кулі), основою якого є новий тип соціалізації особистості шляхом модифікації стилю мислення завдяки “абстрактивізації” (Г. Зіммер) або “раціоналізації” (М. Вебер); зміни у системі цінностей від цінностей колективізму до цінностей індивідуалізму; подолання ірраціональності традиційних обцинних практик.

Отже, підходи щодо визначення чинників, які “запустили” модернізаційні процеси, різняться. Найбільш глибоко вивчаються два види “сферної” модернізації – економічна і політична. Культурна модернізація – процес, що неоднозначно сприймається як на рівні окремих країн, так і на рівні регіонів. **Мета статті:** який чинник є визначальним в розвитку суспільства в цілому і розгортанні модернізації зокрема – політичний, економічний, соціокультурний?

Виклад матеріалу. Основою сучасних (некласичних) концепцій модернізації стала розроблена упродовж 1920 – 60-х рр. XX ст. теорія масового суспільства, яка, аналізуючи процеси урбанізації, розвитку ЗМІ, загальної освіти, демократизації політики тощо, як наслідок модернізації зафіксувала розрив соціальних зв'язків, відособленість і знеособлення окремих індивідів, відсутність загальнозначущих моральних цінностей, уніфікацію культури побуту та споживчої культури. (Потреба у самостверженні переноситься на національно-державний рівень, на рівень усього суспільства, політичні інтереси набувають особистісного, персонально значущого характеру [6]).

Поширені у 40 – 60-ті рр. теорії під модернізацією однозначно визнавали процес витіснення традиції сучасністю, тобто висхідний розвиток від традиційного суспільства до сучасного. При цьому традиція як правило визнавалась такою, що гальмує соціальний прогрес, і яку необхідно подолати і зламати. На другому етапі (у 70 – 80-х рр.) увага дослідників зосереджена на особливостях науково-технічної революції; визнається, що сучасні суспільства можуть включати чимало традиційних елементів, що модернізація спроможна посилювати традицію (С. Гантінгтон, З. Бауман). З кінця 80-х рр. XX ст.

теорії модернізації визнають можливість національних проектів модернізації (А. Абдель-Малек, А. Турен, Ш. Ейзенштадт). При цьому визнається, що модернізації можуть здійснюватися без нав'язування західного досвіду, а порушення рівноваги між сучасністю та традиційністю призводить до гострих суспільних конфліктів та невдач модернізації.

Визнаються негативні ефекти модернізації – знищення традиційних інститутів та життєвих укладів, що призводить до соціальної дезорганізації, хаосу, зростання девіантної поведінки та злочинності [7, 178]. Вводиться поняття “альтернативної модернізації” (“контрмодернізації”, “антимодернізації”) як відкритої протидії модернізації. Відбувається поступове подолання євроцентризму, вестернізації, визнання як самоцінних незахідних цивілізацій і врахування самобутньої культури традиційних соціумів. Визнається, що національні традиції визначають характер модернізаційного процесу, виступають його стабілізуючими чинниками, а отже модернізація розглядається як розгалужений, варіативний процес.

Також вивчається модернізація особистості. На підставі соціологічних досліджень побудовано аналітичну модель сучасної особистості, яка має такі якості [3]:

- відкритість до експериментування, інновацій та змін;
- готовність до плюралізму думок та схвалення такого плюралізму;
- орієнтація на сучасність та майбутнє, а не на минуле;
- економія часу, пунктуальність;
- переконаність у здатності організувати життя так, щоб долати створювані нею перепони;
- планування майбутніх дій для досягнення передбачуваних цілей як у суспільному, так і в особистому житті;
- віра в урегульованість і передбачуваність соціального життя та можливість розраховувати дії завдяки відомим економічним законам, торговельним правилам та урядовій політиці;
- почуття справедливості розподілу – винагорода по можливості залежить від майстерності та вкладу;
- висока цінність освіти;
- повага до достоїнства інших незалежно від їхнього статусу, обсягу влади тощо.

Теорії неомодернізації розглядають модернізацію як процес узаконення демократії, ринку, освіти, розумного адміністрування, самодисципліни, трудової етики тощо. Цим знімається протиставлення модернізації та

традиціоналізму: визнається, що більшість традицій є варіантами певних загальнолюдських цінностей.

Разом з цим сучасні процеси у суспільствах розвинених країн позначаються як постмодернізація – формування постіндустріального, інформаційного, технотронного суспільства, котре має іншу матеріальну основу, інші ментальні характеристики. Постмодернізація розвинених суспільств передбачає відмову від акценту на економічній ефективності, бюрократичних структурах влади, науковому раціоналізмі, що були властиві модернізації, і знаменує перехід до суспільства, у якому більший простір надається самостійності, різноманіттю та самовиразу особистості [7, 179 – 185].

Отже, теорія модернізації трансформується в інструмент пізнання і пояснення нових шляхів розвитку на основі нагромадження досвіду технологічно та соціально передових країн світу, що має універсальний, загальний характер і гармонійно сполучається з історичними традиціями й іншими цінностями певних суспільств. Тобто здійснюється перехід від стихійно-свідомих процесів модернізації, де свідомий елемент знаходиться на другому місці, до свідомих стратегій модернізації, коли практичні дії здійснюються на основі теорії.

Модернізаційний підхід висувається на перший план у проведенні різного типу реформ. У такому разі модернізація постає як ряд етапів: 1) визначення цілей модернізації (теоретично і практично); 2) консолідація та мобілізація значних груп політичної, економічної і культурної еліт на реалізацію цієї мети; 3) етап реалізації теоретичних програм у практиці перетворень суспільства; 4) консолідація суспільства на новій модернізованій основі (економіка, політика, культура) [4, 17 – 18].

Серед сучасних українських досліджень проаналізуємо спробу В. Головка [2] визначити співвідношення “політичної” та “економічної” складових концепту “модернізація” в українському історичному XVII – XX століть. Як зазначає автор, гносеологічний потенціал поняття “модернізація” полягає у розкритті історичного синтезу бездержавної, перерваної української історії.

Поняття “модернізація” в будь-якому сенсі передбачає участь модернізуючого суб'єкту в більш широких спільнотах, ніж терени свого етносу чи держави (навіть, імперії). Одночасно, поняття “модернізація” “відкрите” для максимального врахування локальних, національних, регіональних рис. Виклики, які

спонукали до модернізації, мали універсальний характер, але відповіді завжди були специфічні для кожної спільноти. В українському історичному процесі модернізація набуває таких вимірів [2, 412]:

- місце українських земель як периферії в політичних та економічних процесах західноєвропейських країн першої модернізаційної хвилі;

- особливості модернізаційних процесів в українських землях, ініційованих імперськими центрами, та участь вихідців з України в розробці і реалізації “імперських модернізаційних проектів”;

- виникнення та еволюція складових власне “українського модернізаційного проекту”.

В модернізованих суспільствах політика є продовженням економіки. Цей варіант модернізації в літературі називають “органічна” модернізація. Якщо ж подивитися на спільноти, які реалізовували проекти “наздоганяючої” модернізації, то побачимо підпорядкованість економічної сфери політиці. “Модернізуючі” еліти реалізували економічні перетворення задля досягнення політичних, а ще частіше воєнно-політичних цілей. Цей варіант, відповідно, є “неорганічною” модернізацією. Складність процесів “наздоганяючої” модернізації (одночасно це ймовірно є її специфічністю, яка зменшує її ефективність і врешті-решт є чинником її гальмування) обумовлюється тим, що модернізуюча еліта вимушена паралельно запускати реформування політичної та економічної сфер [2, 413].

В основу періодизації модернізаційних процесів в Україні покладено модернізуючу еліту та зміст економічних процесів у відповідний історичний період. Зокрема розглянуто динаміку модернізуючих еліт та їх відносини з основною масою спільноти. Зазначено, що місце тієї чи іншої спільноти на уявній шкалі модернізації історично змінюється.

Нижченаведена періодизація базується також на концепції світів-економік, розробленої Ф. Броделем (Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Час світу). За Ф. Броделем [1, 14], світ-економіка – це економічно самостійна частина Ойкумени, якій її внутрішні зв’язки і обміни надають певну органічну єдність. З точки зору внутрішньої структури світ-економіка являє собою сукупність окремих економік, які дослідник умовно поділяє на три ареали (категорії): центр (звичайно, цю роль відіграє якоесь місто); другорядні, але досить розвинуті області; великі зовнішні окраїни (периферії). Для нас важливим є опис останніх двох ареалів: “Доля...локальної економіки, яка функціонувала сама собою відповідно до своїх

рутинних прийомів, полягала в тому, щоб періодично бувати об’єктом інтеграції, приведення до “розумного” ладу, для вигоди якої-небудь домінуючої зони...” [1, 29].

1. Периферійна модернізація: магнатсько-колонізаційна (середина XVI – середина XVII століття). Українські землі в XVI – XVII століттях були периферією західного світу-економіки, роль центру якого на різних етапах в цьому періоді виконували Амстердам і Лондон. Провідниками модернізаційних імпульсів були польський уряд та магнатські родини (“польський аристократичний порядок” за визначенням М. Костомарова).

2. Постпериферійна модернізація: козацько-колонізаційна (1648 – 1698 роки). Крах магнатсько-колонізаційного модернізаційного проекту в українських землях в ході національної революції на чолі з Б. Хмельницьким. Модернізуюча еліта – козацтво – зайняла провідні позиції в суспільстві, а новою політичною системою став полковосотенний устрій.

3. Імперська модернізація I: старшинсько-кріпосницька (1698 – 1775 роки). В цей період в українських землях модернізація почала набувати нових якостей – вона поступово ставала частиною російського імперського модернізаційного проекту. Російський модернізаційний проект вступив в конфлікт з векторами української периферійної модернізації. Політичним виявом цього конфлікту варіантів модернізації став антиросійський виступ І. Мазепи.

4. Імперська модернізація II: бюрократично-кріпосницька (1775 – 1861 роки). В цей період Україна інтегрується в політичні і економічні структури Російської імперії. Більшість козацької старшини отримує статус російського дворянства і на рівних бере участь в здійсненні російського модернізаційного проекту. Поступово це приводило до розчинення української ідентичності еліти в імперській ідентичності.

5. Імперська модернізація III: бюрократично/підприємницько-капіталістична (1861 – 1917 роки). Спостерігаємо дві різні модернізації. В західноукраїнських землях спостерігається продовження периферійної (щодо західного світу-економіки) модернізації. Однак українські землі залишалися мало розвинутою периферією периферії європейського світу-економіки. В підросійській Україні після 1861 року спостерігається перехід модернізації на якісно новий рівень: формується нова модернізуюча еліта – підприємці.

6. Радянська модернізація: бюрократично-соціалістична (1917 – 1991 роки). Фактично, все різноманіття політичних пропозицій можна звести

до двох сценаріїв: національний та імперський. Результатом реалізації завдань радянської модернізаційної еліти було створення адміністративно-командної системи.

7. Пострадянська модернізація: бюрократично-капіталістична (після 1991 року). Україна все ще розвивається в руслі радянської інфраструктури економіки. Поки що основною модернізуючою елітою залишалася національна бюрократія. В той же час починає формуватися й підприємництво. Іншим виміром “пострадянськості” стало те, що Україна вкотре в своїй історії повинна обрати: по якому модернізаційному сценарію розвиватися – периферійному (щодо західного світу-економіки) або по імперському.

Висновки. При описанні ідеальних типів модернізаційних процесів переважно уникалось питання впливу на них культурного чинника, який включає в себе увесь спектр духовного і соціального життя спільноти, в тому числі площину масової психології. Якщо давати загальну характеристику культурному чиннику, то на ранніх етапах модернізації на одне з перших місць виходить роль конфесійного фактору в політичній мобілізації та господарській діяльності тієї чи іншої спільноти. По мірі розгортання процесів секуляризації більшої ваги набирає етнічний фактор, що піднімає проблему ролі націоналізму в модернізаційних процесах. В ХХ столітті культурна сфера набуває самодостатності, тому в проектах надзоганяючої модернізації активно пропагувалося проведення “культурних революцій”, які мали привести до створення “нової людини”.

Ідеалом ХХІ століття є “інформаційне суспільство”, що робить духовносферу визначальним чинником успішності модернізаційних процесів. Концепція модернізації – це теоретична модель “семантичних і аксіологічних трансформацій свідомості і культури в контексті становлення індустріального суспільства” [5].

Зміни в сфері культурних цінностей і

ментальності у ході модернізації (індустріалізації) слід розглядати як аспект модернізації свідомості – формування такого її типу, котрий відповідає ситуації, що виникає внаслідок індустріалізації (реалізація надскладних технологій, що потребують професійної дисципліни і відповідальності).

Сучасна цивілізаційна концепція, яка визначає необхідність переходу від цивілізацій локального типу до глобальної цивілізації, висуває ідеал єдиного планетарного соціоприродного комплексу, що базується на етнокультурній різноманітності та поліцентризмі.

1. Бродель Ф. *Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т. 3.* – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.

2. Головкин В. “Модернізація” як метанаратив української історії // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2003. – № 9. – С. 410 – 427.

3. Ермаханова С.А. *Теория модернизации: история и современность* // *Актуальные проблемы социально-экономического развития: взгляд молодых ученых.* – Новосибирск, 2005. – Разд. 2. – С. 233 – 247.

4. Михальченко М.І., Горелов М.С., Дергачов О.П. та ін. *Політичні зміни в Україні в контексті трансформаційної і модернізаційної парадигм: порівняльний аналіз* // *Сучасна українська політика: Аналітичні доповіді Ін-ту політ. і етнонац. дослід. ім. І.Ф. Кураса НАН України.* – К., 2008. – С. 7 – 88.

5. Можейко М.А. *Модернизация* // *Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл.* – Минск, 2003.

6. Хевеши М.А. *Массовое общество в XX веке* // *Социологические исследования.* – 2001. – № 7. – С. 3 – 12.

7. Штомпка П. *Социология социальных изменений.* “ М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 179 – 185.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2014

8 вересня 2014 року

Міжнародний день грамотності (письменності)

“Головне не в тому, щоб накопичити якнайбільше знань, – головне в тому, щоб це знання, велике чи мале, належало лише тобі, було випоєне твоєю кров’ю, було би дітищем власних зусиль”.

Ромен Роллан
французький письменник

